

УДК 811.161.2'367.335

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10f-91-213-221

Г. М. Вакуленко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

В. В. Теплуха

магістрантка кафедри української мови Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя

Складнопідрядні речення з присубстантивно-означальними частинами в художньому мовленні Євгена Гуцала

У статті схарактеризовано структурно-семантичні особливості складно-підрядних речень з підрядними присубстантивно-означальними частинами, що функціонують у малій прозі Євгена Гуцала. Описано семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами та експліцитні сполучні засоби, з'ясовано функційне навантаження аналізованих конструкцій у плані художнього вираження авторської думки.

Ключові слова: складнопідрядне речення, підрядна присубстантивно-означальна частина, сполучне слово, сполучник, семантико-синтаксичні відношення, індивідуальний стиль письменника, художнє мовлення.

До актуальних питань сучасної української лінгвостилістики належить вивчення особливостей індивідуально-мовного вираження творчої особистості автора. Неповторна естетика світосприйняття, спосіб мислення, манера письма кожного письменника знаходить утілення в цілеспрямованому доборі й творчому використанні різнорівневих мовних засобів, зокрема зумовлює семантико-синтаксичну структуру тексту [4, с. 151]. Звичайно ж, митець послуговується загальномовними синтаксичними моделями, але їх кількісні та якісні параметри створюють індивідуальну внутрішню стилістику. У цьому аспекті нашу увагу привернули особливості функціонування складно-підрядних речень із підрядними присубстантивно-означальними частинами в художньому мовленні відомого українського письменника Євгена Гуцала, автора лірико-психологічної прози, зосередженого на всіх відтінках внутрішнього світу особистості, талановитого, тонкого пейзажиста.

У теоретичному аспекті вагомий внесок у вивчення формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних та комунікативно-синтаксичних особливостей складнопідрядних речень, у тому числі й з

означальними частинами, зробили М. Богдан, І. Вихованець, А. Грищенко, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, М. Заборна, А. Кващук, М. Кобилянська, В. Кононенко, С. Ломакович, В. Мараховська, Г. Маргітич, Е. Олійник, Л. Пономарьова, І. Слинько, О. Ткач, Р. Христіанінова, І. Чередниченко, К. Шульжук та інші вчені. У контексті художнього мовлення складнопідрядні структури розглядали О. Байдюк, О. Луценко, Ю. Ричагівська, О. Поперечна, О. Телєжкіна, Л. Тищенко, Н. Свистун, Н. Фарина та інші мовознавці. Структурно-семантичні характеристики складних речень у художній прозі Є. Гуцала описані в працях Н. Морозової. Деякі особливості складнопідрядних структур із підрядними означальними частинами в згаданого письменника визначила Н. Єршова. Але, на наш погляд, ця багатогранна тема не вичерпана остаточно, складнопідрядні конструкції з підрядними присубстантивно-означальними частинами в малій прозі цього майстра слова потребують додаткової уваги з погляду семантико-синтаксичного та функційно-стилістичного, що й робить тему нашого дослідження **актуальною**.

Мета цієї статті – проаналізувати структурно-семантичні та функційно-стилістичні параметри зафіксованих у малій прозі Є. Гуцала складнопідрядних речень із підрядними присубстантивно-означальними частинами.

Складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами як одна із синтаксичних моделей побудови висловлення є необхідною складовою тексту будь-якого стилю. У белетристиці актуалізація таких структур, поряд із вживанням означень, пов'язана з потребою мовця відобразити різні відтінки атрибутивної семантики, схарактеризувати або уточнити ознаку предмета мовлення, виділити вагомі з погляду логіки й оцінки компоненти, розгорнути інформацію, комунікативно почленувати її [4, с. 147]. Авторська індивідуалізація у вживанні цих синтаксичних одиниць виявляється в активності звернення до них та особистісних мовних уподобаннях щодо селекції з-поміж відомих у загальнономовному вжитку моделей. Індивідуально-авторський вибір зумовлений ще й стилем, жанром, ідейно-тематичним спрямуванням, типом інформативності тексту. Художньо багата палітра лірико-романтичного мовлення Є. Гуцала, його розлогі, деталізовані й психологізовані описи та розповіді, філософські роздуми, мрійливо-медитаційна настроєвість, намагання багатосторонньо й глибоко відтворити світ і враження про нього неможливі без залучення таких конструкцій.

Дослідження художнього мовлення письменника показало, що він досить продуктивно використовує складнопідрядні речення з атрибутивною семантикою – складні конструкції, підрядна частина

яких стосується члена речення головної частини, вираженого іменником, займенником чи субстантивованим словом, і вказує на ознаку предмета [2, с. 266; 6, с. 334; 8, с. 263–264], напр.: *Катря, схлипуючи, виходить за ворота, пускає бубон покотом за тими непрошеними гостями, що похмуро віддаляються* [1, с. 385]; *Дивне відчуття – захоплення вродою і водночас ворожості – звідав я в ту хвилину, коли похмуро слухав дівчину* [1, с. 365]; *Трапляються й інші [дрозди. – В. Т.], які в нас не водяться, тільки на чужині* [1, с. 203].

З урахуванням граматичних характеристик опорного слова та специфіки вияву прислівного підрядного синтаксичного зв'язку лінгвісти традиційно виділяють присубстантивно-означальні (прііменниково-означальні, присубстантивно-атрибутивні) та призайменниково-означальні (займенниково-співвідносні, займенниково-означальні) складно-підрядні речення [2, с. 266–268; 5, с. 448–450; 6, с. 334–335; 8, с. 264–273]. У досліджуваному масиві художнього мовлення широко представлені обидві структурно-семантичні моделі, однак домінують конструкції першого виду. Зупинимось на їх характеристиці детальніше.

У текстах Є. Гуцала в присубстантивно-означальних складно-підрядних реченнях опорні слова найчастіше виражені іменниками – загальними назвами на позначення неістот, зокрема елементів світу природи, частин тіла людини, предметів побуту, простору, часу, інших абстрактних понять, напр.: *Вже опинившись у полі, відповідав нарешті, дивлячись на ті вогні, якими знизу догоряли далекі хмари* [1, с. 170]; *Вуста, котрі ще недавно так натхненно з вишневої квітки усміху народжували той голос, пригасли* [1, с. 278]; *Я довго сидів на яблуні, намагався викликати в собі оте замилування, отой екстаз, із яким завжди дивився на дерево* [1, с. 104]. Дещо менше конструкцій з опорними іменниками – номінаціями істот: загальними й власними назвами тварин, птахів, людей, як-от: *Серед білих полів сірий засець, який ще не встиг полиняти, був схожий на клубок брудного ганчір'я* [1, с. 255]; *І людина, чиє життя завжди схоже на життя Сізіфове, має подякувати вічно молодій природі за її вічно молоду віру й надію* [1, с. 127]; ... *майже запобігливо мовила Настя, котра чомусь і досі побоювалася свежухи* [1, с. 316]. Такий семантичний розподіл означуваних слів співвідноситься з тематичним полем зображуваних об'єктів, комунікативною потребою розгорнути думку, зробивши необхідні, з погляду автора, акценти [3, с. 16].

Опорний компонент у головній предикативній частині у фактичному матеріалі зрідка представлений синтаксично нечленова-

ними конструкціями, зокрема кількісно-іменним сполученням слів або фразеологізмом, напр.: *То, траплялось, вони [руки. – В. Т.] двома птицями, що творили спільний політ, летіли поперед матері, наче теж ваблячи, закликаючи її до польоту!* [1, с. 328]; ... *навколо – білий світ, який зеленіє, синіє і червоніє...* [1, с. 94]; ... *філософський камінь, який сприяє цим перетворенням, – це споконвічні одміни, споконвічна новизна* [1, с. 129].

Тексти Є. Гуцала позначені потужним розмовним струменем. Тож під впливом розмовної стихії в окремих реченнях помічаємо пропуск в головній частині опорного компонента – іменника, який можна домислити. При цьому означення при пропущеному іменнику субстантивується й заступає означуване слово. Виходить, що опорним словом стає контекстуально субстантивований прикметник. Саме такий зв'язок простежуємо між двома останніми предикативними частинами в багатоконпонентному складному реченні: *Були в неї буряки кормові, які вона згодовувала свині, були буряки червоні, які різалися в борщ, а були й цукрові, котрі можна було спекти в гарячому вугіллі й зїсти замість делікатесу* [1, с. 88].

Зрідка присубстантивно-означальні частини можуть відноситись і до таких іменників, які знаходяться поза граматичним зв'язком із членами речення, скажімо, до звертань, напр.: *Срібна моя свічко, яка вдихнула в мене пелюстину свого вогню!* [1, с. 92].

Характер семантико-синтаксичних відношень між головною та підрядною присубстантивно-означальною частинами може суттєво відрізнитися, що дає вченим підстави виділити серед таких складно-підрядних речень атрибутивно-видільні (власне атрибутивні, власне означальні) та атрибутивно-приєднувальні (атрибутивно-поширювальні) конструкції [5, с. 449; 6, с. 335; 7, с. 393–394; 8, с. 266]. Так, в атрибутивно-видільних структурах підрядна частина, пояснюючи опорне слово в головній частині, указує на таку ознаку предмета, яка виділяє його з ряду однорідних. Опорне слово-іменник у таких моделях може мати або ж має при собі вказівний займенник-означення *той, такий, цей*, який указує на змістову й конструктивну необхідність підрядної частини, потребу розгорнути названу ним характеристику, напр.: *Став пробиратись у тому напрямку, в якому пройшла вона...* [1, с. 204]; *Смагле її обличчя мало такий враз, наче дівчина ніжилась від доторків дощових краплин, відчувала невимовну насолоду* [1, с. 240]; *Цією маззю, що пахла спиртом і риб'ячим жиром, він змастив вистрижені ділянки шкіри* [1, с. 384].

У багатьох зафіксованих у текстах Є. Гуцала складнопідрядних реченнях із підрядними атрибутивно-видільними частинами вказівний займенник при опорному іменникові відсутній, але його за потреби

можна ввести в речення, домислити. Обмежувальне значення передається в таких випадках лексичним значенням опорного іменника [5, с. 449], напр.: *Притулялася до [тієї] берези, що росла на їхньому подвір'ї* [1, с. 252]; *А проте в роз'їздах наступала [та] мить, коли родинне, майже пригасле за далечню років, вогнище яскравіше спалахувало в моїй пам'яті, зірвало думки* [1, с. 112]. Наявність дейктичного слова чи можливість підставити його вказує на передбачуваність прислівного підрядного зв'язку, його важливість у семантичній структурі речення. З огляду на стильову манеру письменника деталізувати оповідь, акцентувати характеристики предметів та різнобічні обставини дій і станів, уважаємо, що атрибутивно-видільні конструкції функційно навантажені й формують специфіку авторського мовомислення.

Як видно з проаналізованого фактичного матеріалу, атрибутивно-видільні смислові зв'язки між предикативними частинами забезпечуються логіко-граматичними відношеннями між компонентами, порядком частин та експліцитними засобами – відносними займенниками *який, чий, котрий, що* та прислівниками *де, куди, звідки, коли*, напр.: *Добре бачу оту драбину, яка веде з горища в ледь освітлені сіни, звідки немає виходу* [1, с. 189]; *Бо що має сказати нам отой сніговий вітрильник гостроносої хмари, чії паруси спалахнули спочатку тихим і лагідним полум'ям, а потім зайнялися різко* [1, с. 128]; *... виринає із забуття чиясь влучне слово, котрому тоді не надає ніякого значення* [1, с. 93]; *... а найчастіше навідується в цю хату, де двоє дітей та солдатка* [1, с. 165]; *Хвіст – неначе холодна зброя тих часів, коли воювали на конях* [1, с. 358]. Зауважимо, що продуктивність цих сполучних засобів різна: найбільш уживані сполучні слова, виражені займенниками *що* та *який* і сполучні слова, виражені прислівниками *коли* й *де*.

Природні ж для української мови сполучники *ніби, нібито, наче, начебто, мовби, немов, немовби* в ролі засобу зв'язку головної та атрибутивно-видільної підрядної частин у художньому мовленні Є. Гуцала не показові. Зрідка фіксуємо тільки сполучники *наче* та *ніби*, що використовуються лише у випадку наявності при означуваних іменниках вказівних займенників, напр.: *Смагле її обличчя мало такий вираз, наче дівчина ніжилась від доторків дощових краплин, відчувала невимовну насолоду* [1, с. 240]; *... маєш таке відчуття, ніби зараз ти присутній при акті першотворення* [1, с. 145]. За нашими спостереженнями, ці порівняльні сполучники вживаються в гуцалівських текстах виключно при віддієслівних іменниках *відчуття* й *вираз*, що свідчить не тільки про мовні можливості сполучуваності,

а й про індивідуальні уподобання письменника щодо відбору вербальних засобів.

Інша група складнопідрядних речень – з атрибутивно-приєднувальними смисловим відношеннями – характеризується автосемантичністю головної частини [6, с. 335], відсутністю потреби виділяти предмет серед подібних і конкретизувати вказівний займенник-означення при опорному іменнику. У таких реченнях підрядна частина доповнює зміст опорного компонента в головній частині, називає одну з його характерних ознак [7, с. 394]. Наприклад, у реченні: *Вгадувалась причасна глибина річки, її **течія**, що не вгамовується й під кригою* [1, с. 44] – уведення до головної частини вказівного займенника логічно не виправдане, адже може порушити змістові відношення між предикативними частинами та структурно-семантичні параметри речення в цілому. Підрядна частина тільки доповнює, поширює зміст опорного слова, забезпечуючи бажання мовця внести додаткову інформацію в повідомлення, напр.: *І як підсумок усіх тих сумнівів і вагань – **картина** вечора, в якій художник виразив свої захоплення й розчарування, свої роздуми* [1, с. 127]; ... *вночі світять великі зірки з чорного **неба**, що схоже на бездонний колодязь...* [1, с. 220]. Очевидно, що в подібних синтаксичних структурах, де предикативні частини можуть функціонувати як самостійні речення, прислівний підрядний зв'язок можливий, але зовсім не обов'язковий.

Експліцитним синтаксичним засобом зв'язку предикативних частин у складнопідрядних реченнях з атрибутивно-приєднувальними семантико-синтаксичними відношеннями постають сполучні слова, виражені відносними займенниками *який, що, котрий, чий* та прислівниками *де, куди, звідки, коли*, напр.: *Ген, на сході, зовсім тепло і м'яко міняється скупі ще барви, немовби розведені в ріденькому **світлі**, яке хоча й не жахтить там, проте вже з веселою усмішкою святкує свою появу* [1, с. 117]; *І найшли кого – мою **матір**, самотню, тиху, що пальця не підніме й на комара!* [1, с. 41]; *І мені стає щиро жаль **тітку** Олену, **котра** не побачить чуда* [1, с. 292]; ... *лагідна й мирна **дівчинка**, **чий** вуста, соковиті й свіжі, весь час світились, наче вишні, омиті дощем* [1, с. 231]; *Йшов до **пристані**, де було примкнuto його човен* [1, с. 198]; *Й не коло одної хати на причілку стоїть відро чи **цеберка**, **куди** стікає вода* [1, с. 223]; *Обернувся на воружку **гущавінь** лісу, **звідки** несподівано вдарило голосом, і спершу нікого не помітив* [1, с. 446]; ... *так воно й залишиться до наступної **весни**, коли на віття спурхнуть тихими зграйками наївні, безтурботні листочки...* [1, с. 29]. Такі багаті виражальні можливості мови щодо передачі атрибутивно-приєднувальних відношень, реалізовані в текстах Є. Гуцала, засвідчують тонке чуття

слова, мовну майстерність письменника, намагання виразити різноманітні семантичні характеристики об'єктів світу й відтінки атрибутивних відношень, зокрема обставинні відтінки місця й часу.

Відповідно до загальномовної тенденції, у реченнях із підрядними означальними частинами відносного підпорядкування сполучні слова-займенники підсилюють загальне значення атрибута, а сполучні слова прислівникового походження, виконуючи функцію обставин, допомагають формувати ознаку за місцем і часом дії [8, с. 267, с. 269].

Відприслівникові сполучні слова фіксуємо в досліджуваному масиві виключно при іменниках із просторовим значенням, унаслідок чого в семантичній структурі речень простежуємо синкретизм атрибутивного й обставинного значення, напр.: *Безпорадний погляд її був порожній – як оте низьке небо над обр'єм, звідки сплигло вечірнє сонце* [1, с. 631]; *Потрапивши на узвишшя, де росло вкупі кілька куців терну, я сів на траву, потім ліг горілиць, заплющив очі* [1, с. 28].

У складнопідрядних реченнях з атрибутивно-видільними та атрибутивно-приєднувальними змістовими відношеннями фіксуємо випадки вживання сполучних комплексів у ролі засобу зв'язку предикативних частин. Вони утворені поєднанням сполучника *що* з формами непрямих відмінків особово-вказівного займенника *він* (*що його, що її, що в ній, що їх*), напр.: ... *Кожна верба – мов зелена хмара пуху, що її тримає вкупі якась дивовижна сила* [1, с. 236]; *Тут виганялась така трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини* [1, с. 243]; *Схожий на печеричку, в якій такі куценькі ніжки, що їх і не видно* [1, с. 384].

Деякі сполучні слова в аналізованих реченнях (*який, котрий, чий*) пов'язані з опорним іменником у головній частині тільки семантично, а синтаксичний зв'язок простежуємо із субстантивом у підрядній частині, напр.: *Мир поля, на долю якого випали щасливі пологи* [1, с. 126]; *В кожному селі є найпримітніші люди... чие слово переказують* [1, с. 272]; ... *і все там видно до найменшої подробиці, а найкраще – твоєю любов, ім'я котрій – ця весна, ця земля* [1, с. 239]. На наш погляд, така побудова складнопідрядних речень, крім забезпечення зв'язності й вираження семантико-синтаксичних відношень, сприяє підвищенню експресивності висловлювання, створює книжний, піднесений, урочистий колорит.

Отже, продуктивно використані в художньому мовленні малої прози Є. Гуцала складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-означальними частинами в основному відбивають загальномовні тенденції у побудові й особливостях функціонування цих структур. Індивідуально-авторська специфіка їх уживання виявляється

в комунікативній потребі моделей речень для вираження атрибутивних семантико-синтаксичних відношень, в особистісних уподобаннях щодо вибору сполучних засобів, порядку предикативних частин, лексико-семантичного наповнення структур. Важливим чинником актуалізації аналізованих речень є стильові ознаки мови письменника: ліризм, реалізм, розмовність, психологізм, що потребує уваги до деталі, зображення особистісних відчуттів та оцінок. Висока частотність уживання складнопідрядних речень з атрибутивно-видільними предикативними частинами зумовлена потребою Є. Гуцала акцентувати важливі з авторського погляду деталі, описати об'єкти довкілля або внутрішній світ героїв, створити необхідний естетичний образ і, відповідно, настрій. Атрибутивно-приєднувальні частини забезпечують можливість конкретизувати, розгорнути інформацію, якої бракує, логічно виділити зображуваний предмет або явище серед інших. Тож аналізовані конструкції функційно навантажені й формують специфіку ідіостилу письменника. У перспективі уваги потребують структури з принайменніково-означальними предикативними частинами.

Література

1. Гуцало Євген. Твори: в 5 т. вст. слово В. Плюща. Київ: Дніпро, 1996. Т. 1: Оповідання, новели; 454 с.
2. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підруч. Київ: ВЦ "Академія", 2010. 384 с.
3. Морозова Н. В. Структура та семантика складного речення в ідіостилі Євгена Гуцала: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 20 с.
4. Пасік Надія. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2003. 207 с.
5. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ: Вища шк., 1994. 670 с.
6. Сучасна українська мова. Синтаксис: підруч. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ, Знання, 2013. 238 с.
7. Сучасна українська мова: підруч. / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. Київ: Либідь, 2005. 488 с.
8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підруч. Київ: ВЦ "Академія", 2004. 408 с.

References

1. Hutsalo Yevhen. Tvory: v 5 t. T. 1: Opovidannia, novely / Yevhen Hutsalo; vst. slovo V. Pliushcha. Kyiv, Dnipro, 1996. 454 s.
19. Dudyk P. S., Prokopchuk L. V. Syntaksys ukrainskoj movy: pidruch. Kyiv, VTs "Akademii", 2010. 384 s.
20. Morozova N. V. Struktura ta semantyka skladnoho rechennia v idiostyli Yevhena Hutsala: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01; NPU im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2006. 20 s.

21. Pasik Nadiia. Linhvistychnyi analiz khudozhnoho tekstu: navch. posib. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia, 2003. 207 s.

22. Slynko I. I., Huivaniuk N. V. Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy. Problemni pytannia. Kyiv, Vyshcha shk., 1994. 670 s.

23. Suchasna ukrainska mova. Syntaksys : pidruch. Moisiienko, I. M. Aribzhanova, V. V. Kolomyitseva ta in. ; za red. A. K. Moisiienka. Kyiv, Znannia, 2013. 238 s.

24. Suchasna ukrainska mova: pidruch. / O. D. Ponomariv, V. V. Rizun, L. Yu. Shevchenko ta in. ; za red. O. D. Ponomareva. Kyiv, Lybid, 2005. 488 s.

25. Shulzhuk K. F. Syntaksys ukrainskoi movy : pidruch. Kyiv, VTs "Akademiiia", 2004. 408 s.

Г. М. Вакуленко

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

В. В. Теплуха

магистрантка кафедры украинского языка
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Сложноподчинённые предложения с присубстантивно-определятельными частями в художественной речи Евгения Гуцала

В статье охарактеризованы структурно-семантические особенности сложноподчинённых предложений с подчинёнными присубстантивно-определятельными частями, что функционируют в малой прозе Евгения Гуцала. Описаны семантико-синтаксические отношения между предикативными частями и эксплицитные средства соединения, выяснено функциональную нагрузку рассматриваемых конструкций в плане художественного выражения авторской мысли.

***Ключевые слова:** сложноподчинённые предложения, подчинённая присубстантивно-определятельная часть, связующее слово, союз, семантико-синтаксические отношения, индивидуальный стиль писателя, художественное вещание.*

G. Vakulenko

Candidate of Philology, associate professor of the Ukrainian language department at
Nizhyn Mykola Gogol State University

V. Teplukha

Master of the Ukrainian language department
at Nizhyn Mykola Gogol State University

Complex sentences with inherent-definitive components in the artistic speech of Yevgen Gutsalo

The article describes the structural-semantic peculiarities of complex sentences with inherent-definitive components that function in Yevgen Gutsalo's small prose. It is described the semantic-syntactical relations between predicative parts and explicit binding means. Also the article determines the functional load of the analyzed constructions in terms of author's artistic expression thought.

***Key words:** the complex sentence, subordinate inherent-definitive component, connecting word, conjunction, semantic-syntactical relations, writer's individual style, artistic language.*